



ծուծու՝ դէպի աջ ոլորուած է. առով տառը ճշտիւ կը նմանի ի ձեւին, միայն հոս տակի մասը ո ձեւն ունի, մինչ առաջինին մէջ ս ձեւով է: Այս ձեւը անոր համար է որ կտուցը տառին մարմնէն դուրս երկարելով՝ ուրիշ գրերու միութիւնը չխանգարէ տպագրական արուեստի մէջ (յատկապէս մ տառին հետ):

Արդի ձեռագրին մէջ տառն սովորաբար բոլորգիրն ի ձեւին համեմատ է. բայց գլուխը կրնայ նաեւ աւելի վարէն եւ կամ աւելի կամ նուազ մեծ առնուիլ. նոյնպէս տակի մասը փոխանակ ս ձեւով ըլլալով՝ կրնայ ալեւել ըլլալ. կարելի է նաեւ Արամեան ձեւին պէս դուրս բերել, այն ժամանակ տառն փրանս. ձեռագիր ձեւը կը ստանայ: Վերջապէս ձեռագրին մէջ շատ սովորական է յ ձեւը: Ասիկա ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ ն տառին կտուցը, որ համառոտութեան համար հնարուած է եւ նախապէս միայն բառավերջը կը գործածուէր, իսկ հիմայամէնտեղ ալ կրնայ գործածուիլ եւ իր դիւրութեան պատճառաւ կը սպառնայ ն ձեւը ամբողջապէս վտարել գործածութենէ: Սովորական գրութեան մէջ փրանս. յ գրին ձեւն ունի. բայց կրնայ պոչը աւելի երկարիլ, դէպի վար թեքուիլ եւ կամ շատ աւելի վեր բարձրանալ՝ գրիթէ փրանս. ձեռագիր թ գրին պէս: Ն տառի այսպիսի ձեւ մը հինէն աւանդուած չէ եւ հաւանաբար ԺԸ, դարուն հնարուած է:

## 2. 2. Շ.

Ինչպէս երկաթագրի, նոյնպէս եւ բոլորգրի մէջ զանազան ձեւեր ունի տառն, որոնք բոլորն ալ նախորդ երկաթագրի ձեւերու շարունակութիւնն են: Այսպէս՝

1. Երկաթագրի երկրորդ ձեւին նման. ձեւ մը՝ որ արդի բոլորգիր շ տառէն այն տարբերութիւնն ունի, որ գլխի կրողութեան տեղ կայ բաւական երկար բութ նշան (') եւ պոչն ալ վայրահակ է: Այս ձեւը կը գտնենք Տուտէորդույն ձեռագրին մէջ, 1154 թուէն, անցման գրով (Այրարատ, էջ 167):

2. Ճշտիւ նոյնը, բայց առանց վայրահակութեան, պոչը ուղիղ պահելով. այսպէս կը գտնենք Էջմիածնի թ. 2679 ձեռագրին մէջ՝ 971 թուէն (Շողակաթ, թ. 36):

3. Յ. հ տառին նման ձեւ մը, պոչը վայրահակ, ինչպէս առաջին ձեւը, բայց գլուխը փոխանակ պարզ բութ նշան մը ձեւացնելով՝ ալեւել է, իբր Ը: Այսպէս կը գտնենք տառն Սարգիս Գլաձորեցոյ օրինակած թուղթ Շնորհալոյ բոլորգիր ձեռագրին մէջ՝ 1317 թուէն (Սիսական, էջ 136):

4. Խպտի Շ տառին նման ձեւ մը, միայն թէ տակը բութ ձեւով վերջացած՝ ինչպէս լտ. Շ եւ ամբողջը տողէն վեր գրուած. ասիկա՝ որ երկաթագրի 5րդ ձեւին շարունակութիւնն է, գործածուած է Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ՝ 8 անգամ:

5. Շ ձեւով շ, որ երկաթագրի 7րդ ձեւին շարունակութիւնն է. թէ գլուխը, թէ մարմինը եւ թէ պոչը ուղիղ գծէ կազմուած. կը գտնուի Երեւոյթի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., թ. 19) 8 անգամ:

6. Շղագիրն ի ձեւին նման շ, որ գործածուած է Անիի 622 թուի արձանագրութեան մէջ (Շող., թ. 4). ասիկա երկաթագիր է, բայց ձեւով իսկապէս բոլորգրին կը պատկանի եւ մեր շ ձեւին կորացած գլխին հնագոյն օրինակը կը ներկայացնէ, աւելի հին քան վերի 4րդ ձեւը:

Վերոյիշեալ բոլոր ձեւերը հետզհետէ կը քաշուին գործածութենէ եւ կը յառաջանայ նոր ձեւ մը՝ կոր գլխով եւ հորիզոնական պոչով. այս է մեր արդի բոլորգիր շ ձեւը: Բայց ասիկա ալ սկիզբէն բաւական տարբեր է, կոր գլուխը մեծ, անշնորհք եւ անհամաչափ է, իսկ ամբողջը կը սկսի տողին վերէն: Այսպէս կը գտնենք տառն Տուտէորդույն 1154 թուով ձեռագրին մէջ (Այրարատ, էջ 167)՝ վերը յիշուած առաջին ձեւին հետ միասին, եւ մանաւանդ Կոստանդինի 1271 թուի դաշնագրին մէջ (Սիսական, էջ 210): Տառիս գլխի այս մեծութիւնը, ինչպէս եւ ամբողջական ըլլալը այն պատճառաւ է որ այն ժամանակ դ տառն ալ շ գրին ձեւն ունէր եւ երկուքը իրարմէ կը տարբերէին միայն անով, որ մէկը ամբողջական էր, միւսը ստորնական: Երբ դ տառին թեւը բարձրացաւ վեր, այլ եւս շփութութեան երկիւղը վերջացաւ եւ շ տառն ալ միւսներուն համաչափութիւնը պահելու համար դարձաւ ստորնական, ինչպէս կը գտնենք հիմայ:

Արդի ձեռագրին մէջ տառն բոլորգրի ոճով է եւ պոչի օրէնքներու համեմատ ունի բոլոր տարբերակները:

Արամեան ոճին մէջ տառն ստացած է Շ ձեւը, որ հնարուած է միջին-մետրոքեան Շ ձեւին վրայէն եւ դարձած վերնական տառ՝ միայն ան նպատակով, որ եւրոպական վայելագորութեան հետեւելով՝ մեր այրութենէն ստորնական տառ եւրոպ. թիւը մասամբ կրճատուի:

ո, ո, ո.

Երկաթագրէն մինչեւ հիմայ նոյն ոճը կը պահէ, ինչպէս եւ արդի ձեռագրին մէջ, ուր կան



Այս ձեւը սակայն յաջորդութիւն ունեցած չէ եւ տարածուած է միայն տակէն կապուած ձեւը, ինչպէս կը գտնենք արդէն 971 թուին, Էջմիածնի թ. 2679 ձեռագրին մէջ (Հող., թ. 36) եւ աւելի յետոյ՝ Կոզովտի 999 թուի ձեռագրին եւ Երեւոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Հող., թ. 15)։ Բայց անկէ քիչ առաջ, ինչպէս Տեկորի 964 թուի խաչքարի արձանագրութեան մէջ (Հող., թ. 15) առաջին սիւները թէեւ արդէն հաւասարուած, բայց կամարը տակաւին ամբողջապէս վերէն է։

Արդի ձեռագրին մէջ գլխատառի համար որոշուած է կապը վերէն դնել, իսկ հասարակ տառերու համար վարէն. ոմանք սակայն այս վերջինն ալ վերէն կը դնեն։ Երեք սիւները սովորաբար հաւասար են, ոմանք սակայն առաջինը աւելի երկար կը դնեն, ինչպէս ա տառին մէջ, ուրիշներ երեք սիւներն ալ օղակաձեւ կը բռնեն, իբր իրար յաջորդող երեք ֆրանս. ձեռագիր քս. վերջապէս տակի պոչը ոմանք կը ձգեն ազատ, ոմանք աջէն թեւով մը կը միացնեն յաջորդ տառին, ուրիշներ այդ թեւը ձախէն կը դնեն՝ յ տառին նման օլորելով։

### Զ. Ը. Ը.

Երկաթագրին պէս՝ անցման շրջանին ալ տառս ունի զանազան ձեւեր. 1. Գլխուն երկու կորութիւնները իրարմէ հեռու, այսինքն վերի կողմէն բաց, իսկ տակէն միացած, պոչն ալ ալեծածան, հորիզոնական դիրքով, ձախ եւ աջ կողմէն։ Այսպէս կը գտնենք Էջմիածնի թ. 1214 ձեռագրին մէջ՝ 1118 թուին (Հող., թ. 60. հմտ. նաեւ Էջմիածնի թ. 379 ձեռագիրը՝ ԺԳ Դարէն (Հող., թ. 115)։ — 2. Գլուխը գրեթէ քառակուսի ձեւով՝ գրուած տողին մէջտեղը. քառակուսիին ձախ կողմը վերէն փոքրիկ փշիկ մը, իսկ վարէն՝ քիչ մը երկար կ'ըմ մը՝ որուն ծայրը հաստաւորուած է իրր պոչ՝ թեք գիծ մը, սակաւ ինչ ալեծածան, ձախ կողմը աւելի կարծ, աջ կողմը կրկնակի երկար։ Այսպէս կը գտնենք Էջմիածնի թ. 1328 ձեռագրին մէջ՝ 1278 թուին (Հող., թ. 95)։ — 3. Գրեթէ նոյն ձեւով, գլուխը ձուաձեւ, ձախակողմը՝ վերէն փշիկով, պոչը աւելի ուղիղ, միայն դէպի աջ երկարած. ձախը չկայ։ Այսպէս կը գտնենք Տաթեւ-Էջմիածնի թ. 9/4139 ձեռագրին մէջ՝ 1267 թուին (Հող., թ. 86)։ — 4. Ճշտիւ այս վերջին ձեւով, միայն առանց փշիկի, պոչը միայն աջ կողմ երկարած եւ ծայրը վեր բարձրացած. այսպէս ունինք Էջմիածնի թ. 2679 ձեռագրին

մէջ՝ 971 թուին (Հող., թ. 36)։ — 5. Գլուխը արդի ձեւին պէս, պոչը միայն դէպի աջ եւ ալեծածան. պոչին ձախ ծայրը, տակէն՝ հաստ միջակէտ մը կայցուած. այսպէս կը գտնենք 1181 թուով Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ, անցման երկաթագրով (Հիրակ, էջ 27)։ — 6. Բոլորովին արդի ձեւով ը, պոչը վայրահակ կամ ուղիղ, արդէն 1198 թուին, Էջմիածնի թ. 2606 ձեռագրին մէջ (Հող., Հող., թ. 67) կամ քիչ յետոյ՝ 1215 թուին՝ Էջմիածնի թ. 947 ձեռագրին մէջ (Հող., թ. 76)։ Նոյնը իբր շղատառ՝ պոչը վեր օլորած՝ Կոստանդնի 1271 թուի դաշնագրին մէջ (Սիսուան, էջ 210)։

Արդի ձեռագրին մէջ տառս կը պահէ բոլորգրին ձեւը, միայն ամբողջապէս ստորնական է, մինչդեռ բոլորգրի մէջ գլուխը սողէն քիչ մը վեր կ'երկարի։ Ձեռագրին մէջ գլուխը կրնայ ըլլալ զուտ կլոր, տառին մարմնին ձախակողմը բոլորովին կից կամ քիչ մը անջատ, գլուխը մարմնին միացնող մազագիծը կամ քովէն, կամ տակէն, կամ մէջէն եւ կամ վրայէն առնելով, պոչն ալ ըստ օրինի բոլոր տարբերակներով։

### Ո. — Ո.

Երկաթագրի ոճը կը մնայ մինչեւ հիմայ։ Միակ տարբերութիւնը թեւին վրայ է, որ երկաթագրի մէջ՝ երկրորդ սիւնին մէջտեղէն կը սկսի եւ բոլորգրին մէջ ալ դեռ երկար կը շաշունակէ այնպէս մնալ։

Առաջին անգամ 999 թուին (տես Կոզովտի ձեռագիրը) գիծը կ'իջնէ վար եւ առողը կը դառնայ ո։ Այնուհետեւ երկու ձեւերը հաւասարապէս կը շարունակեն իրենց գոյութիւնը, ըստ Հողակաթի գոնէ մինչեւ 1335 թիւը, բայց անշուշտ նաեւ աւելի ուշ, մինչեւ որ վերջապէս ո ձեւը կը յաղթանակէ, ինչպէս որ է մեր տպագրին, շղագրին եւ արդի ձեռագրին մէջ։

Արդի ձեռագրին մէջ քանի մը տարբերակներ ունի տառս երկու սիւներու կապը կրնայ ըլլալ վերէն (ինչպէս ո տառին մէջ է), բայց աւելի յաճախ վարէն (ինչպէս ս տառին մէջ է)։ Ասկէ զատ՝ ոմանք երկու սիւները կը գրեն ուղիղ կամ օղակաւոր (իբր ֆրանս. ձեռագիր կրկնակ քս)։ Նորջուղայի հայոց մէջ տառս ունի անսովոր ձեւ մը, այն է երկրորդ սիւնը բաւական երկար, որով տառը կը ստանայ դ տառին ձեւը։ Այս վերջինէն կը զանազանուի գլխաւորապէս անով՝ որ դ տառին թեւը վերէն կ'առնուի, իսկ ո գրինը՝ մէջտեղէն։

(Շարունակելի)։

Հ. Յ. ԱՃԱՌԵԱՆ